

Verdwenen zijaltaren in Groninger kerken II - DE STADSKERKEN IN GRONINGEN EN APPINGEDAM

IN HET KOOR VAN DE MARTINIKERK EN DER AA-KERK STOND TOT DE REFORMATIE IN 1594 HET HOOFDALTAAR DAT GEWIJD WAS AAN DE PATROONHEILIGE, RESPECTIEVELIJK MARTINUS EN MARIA.¹ HET WAS NIET HET ENIGE ALTAAR IN KERK, ZOALS DE TERM 'HOOFDALTAAR' REEDS AANGEEFT, WANT IN DE KERK STONDEN NOG VERSCHIEDENE ZIJALTAREN. DEZE DIENDEN OM VEEL MISSEN OP TE KUNNEN DRAGEN, VOORAL MISSEN TER BEWERKING VAN HET ZIELEHEIL VAN EEN OVERLEDENE.²

Zijaltaren in Nederlandse stadskerken

Over een aantal stadskerken in Nederland is een studie verschenen waarin uitvoerig aandacht wordt besteed aan de zijaltaren. Verschillende onderzoekers zijn erin geslaagd om bij een kerk geheel of grotendeels de plaats van de altaren aan te geven en de heilige aan wie deze gewijd waren. Het fraaiste resultaat werd geboekt door Peeters in zijn beschrijving van de Sint Janskathedraal te 's-Hertogenbosch.³ Naast het hoofdaltaar stonden er in deze kerk maar liefst 47 zijaltaren, waarvan er 30 aan gilden toebehoorden. Peeters duidt de plaats van alle altaren aan met de patroonheilige. De situatie in de Oude Kerk te Amsterdam is beschreven door Janse, die voor deze kerk op een totaal van

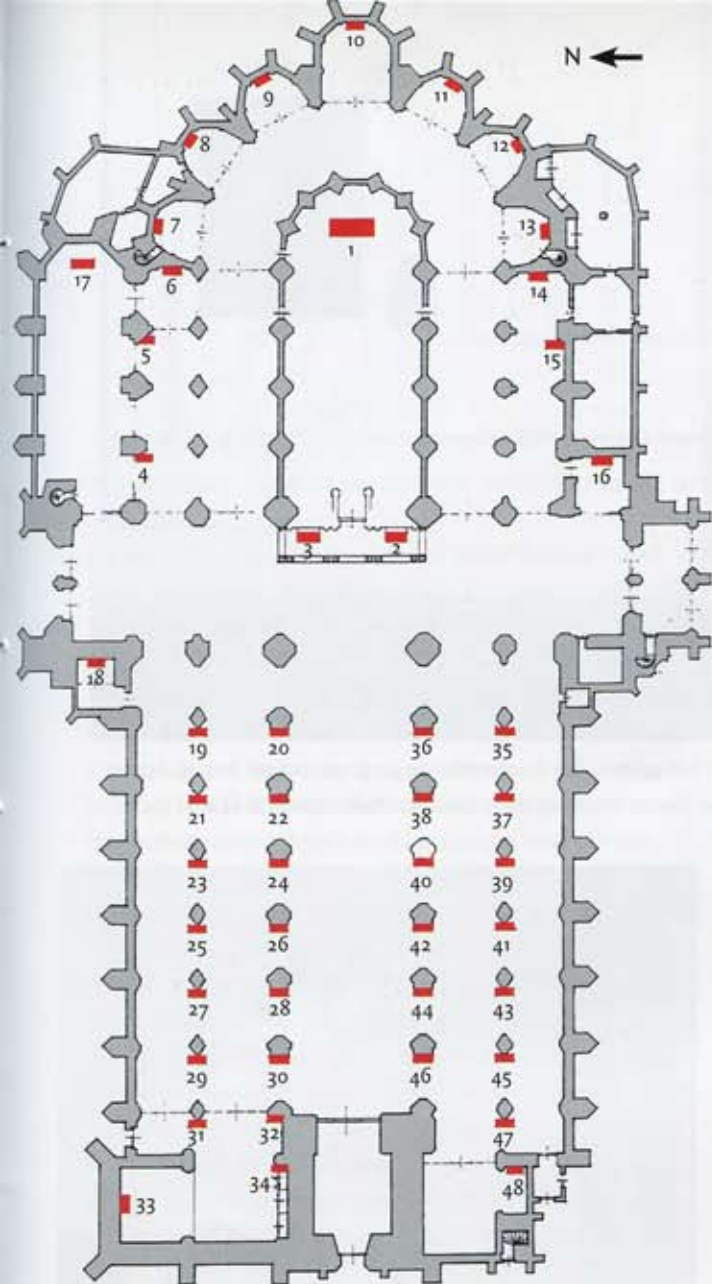
- 1 De Der Aa-kerk was in het begin gewijd aan Maria en Nicolaas, maar komt na 1342 alleen voor als de *Ecclesie beate Marie of Lieve Vrouwekerk* ter A.
- 2 Zie: R. Steensma, *Zijaltaren in Groninger kerken. I - De dorpskerken*, in: *Groninger kerken*, 23 (2006), p. 33-40. Dit artikel is deel twee van een tweeluik over zijaltaren, waarbij in het vorige nummer de dorpskerken zijn beschreven.
- 3 C. Peeters, *De Sint Janskathedraal te 's-Hertogenbosch*, 's-Gravenhage 1985, p. 335-336 en 373.

86)

1 Bardejov (Slowakije), interieur van de noordbeuk naar het oosten; links altaren met de zijkant tegen de noordmuur en rechts met de achterkant tegen de pilaren

2 Bardejov (Slowakije), zicht naar het noordoosten met geheel rechts het koor

3 's-Hertogenbosch, St. Janskerk, plattegrond met 48 altaren (naar C. Peeters)

38 zijaltaren komt.⁴ Janse vermeldt ook allerlei gegevens over de stichting en latere de geschiedenis van de altaren. Het onderzoek van Graaf inzake de Bavokerk in Haarlem leverde 32 zijaltaren op.⁵ Ook Graaf geeft een combinatie van gilden met beschermheiligen.

Bij verschillende andere stadskerken in Nederland is onderzoek naar de altaren uitgevoerd dat tot nu toe niet tot een afgerond overzicht leidde en waarbij men moest volstaan met de aanduiding dat de kerk minstens 15, 20 of 25 altaren heeft omvat. Vergelijking van de Martinikerk met andere stadskerken doet vermoeden dat de hoofdkerk van de stad Groningen minstens 20 altaren heeft omvat en waarschijnlijk tussen de 20 en de 25. Een goed beeld van een dergelijke inrichting vinden we in sommige kerken in het buitenland waar de oude situatie in meer

4 Zijaltaar tegen een pilaar. Een priester deelt de hostie uit aan geknielde gelovigen. Detail van de prent 'Fides' van Pieter Brueghel uit 1559. Rechtsachter wordt de doop bediend bij een doopvont

of mindere mate bewaard bleef. Zo staan in Xanten nog 17 van de 25 altaren en in het Slowaakse Bardejov nog 12 altaren.

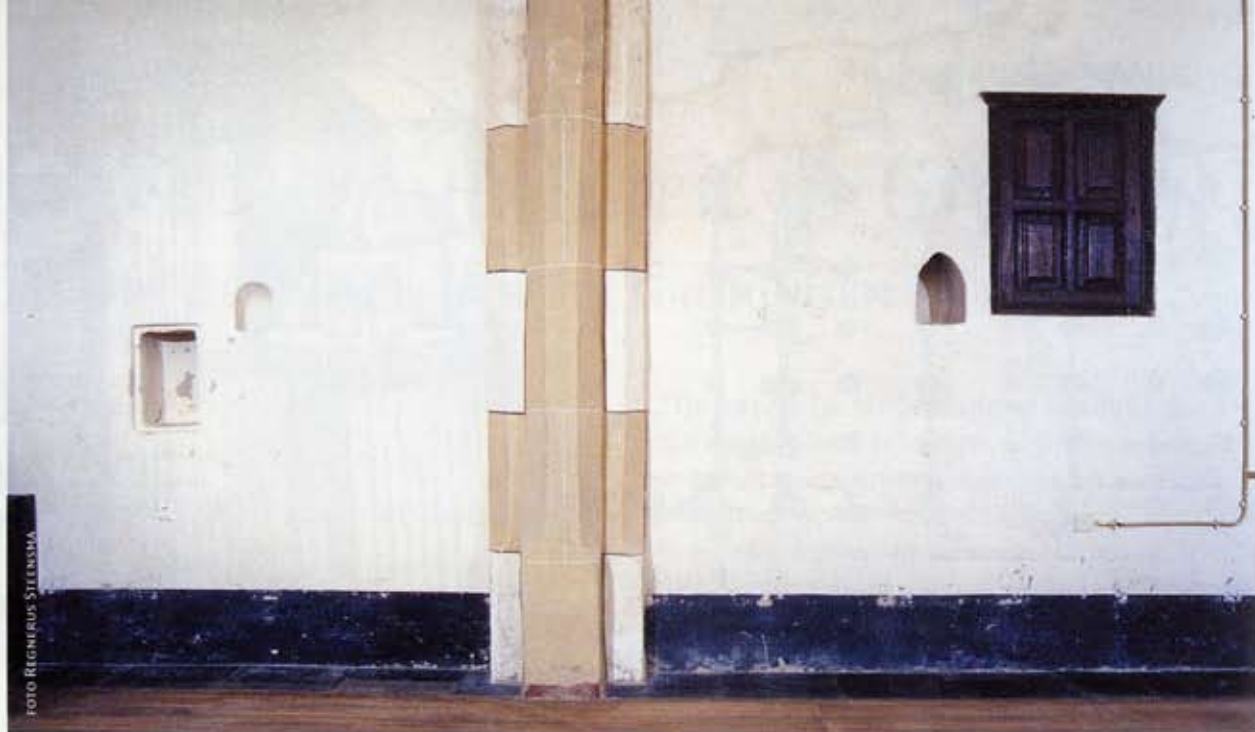
Gegevens over zijaltaren in de Martinikerk en de Der Aa-kerk

In zijn studie over de heiligen en altaren in de stad Groningen tot 1594 geeft Bakker een lijst van de altaren die in schriftelijke bronnen worden vermeld.⁶ Voor de Martinikerk zijn dat er 16 en voor de Der Aa-kerk 15. De meeste waren voor bekende heiligen zoals Maria, Petrus en Paulus, Anthonius, Barbara, Gertrudis, Jacobus, Nicolaas en Sebastiaan. Enkele waren aan verschillende heiligen tegelijk gewijd. Daarnaast waren er altaren gewijd aan de Drie Koningen, het Heilig Kruis, de Rozenkrans, het Heilig

4 H. Janse, *De Oude Kerk te Amsterdam. Bouwgeschiedenis en restauratie*, Zeist/Zwolle 2004, p. 451-454.

5 J.J. Graaf, *Plaatsbeschrijving der S. Bavo-kerk te Haarlem*, in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, 4 (1875), p. 1-121; overzicht altaren op p. 116.

6 F.J. Bakker, *Heiligen en altaren in de stad Groningen tot 1594*, in: G. van Halsema Thzn, J.M.M. Hermans en F.R.J. Knetsch (red.), *Geloven in Groningen. Capita Selecta uit de geloofsgeschiedenis van een stad*, Kampen 1990, p. 73-98, hier p. 93.

5 Martinikerk, deel van de zuidmuur. Rechts de tweede travee uit het westen: het deurtje voor de grote nis zat tot de aan de restauratie voor een nis in de sacristie. De grote nis in de derde travee (links) heeft nog de sponning van het vroegere deurtje

Sacrament en de 10.000 Martelaren. Over een enkel altaar verscheen een aparte studie.⁷

In zijn fraai uitgevoerde boek over de Martinikerk verhaalt Van der Werff over het gebruik van de altaren door de gilden.⁸ Deze kwamen op de dag van hun patroonheilige samen bij diens altaar om de mis te laten opdragen. Op die dag hielden zij ook hun jaarvergadering met aansluitende festiviteiten. Zo kwamen de smeden bijeen bij het Eligiusaltaar, opgericht in 1317, en de kremers of kooplieden bij het Nicolaasaltaar. Deze heilige was ook de patroon van de zeelieden en hun gilde, opgericht in 1403, onderhield een lamp bij het Nicolaasaltaar. Hetzelfde deed het Hoedemakersgilde, opgericht in 1499, bij het Jacobus- en Philipusaltaar. In de Der Aa-kerk onderhield het Brouwersgilde een licht bij het Heilig Sacrament. Al deze activiteiten laten zien dat de kerk een belangrijke plaats innam in het dagelijks leven van de middeleeuwse Groningers.

Nissen in de zuidmuur van de Martinikerk

In de Martinikerk zijn de altaren grondig opgeruimd, maar in de muren vinden we nog sporen van hun aanwezigheid. Dit betreft de nissen in de zuidelijke zijmuur. Dikwijls werden in de Middeleeuwen bij een altaar nissen aangebracht om daarin misgerie te plaatsen. In de eerste plaats is er de nis waarin vaatwerk stond dat de priester tijdens de mis onder handbereik moest hebben. Het betreft vooral de credensnis met de ampullen met wijn en met water. Volgens kerkelijk voorschrift was het niet toegestaan om de ampullen op het altaar zelf te plaatsen. Laatmiddeleeuwse miniaturen tonen dikwijls twee ampullen in een muurnis bij het altaar of in een nis in het altaarblok. In de tweede

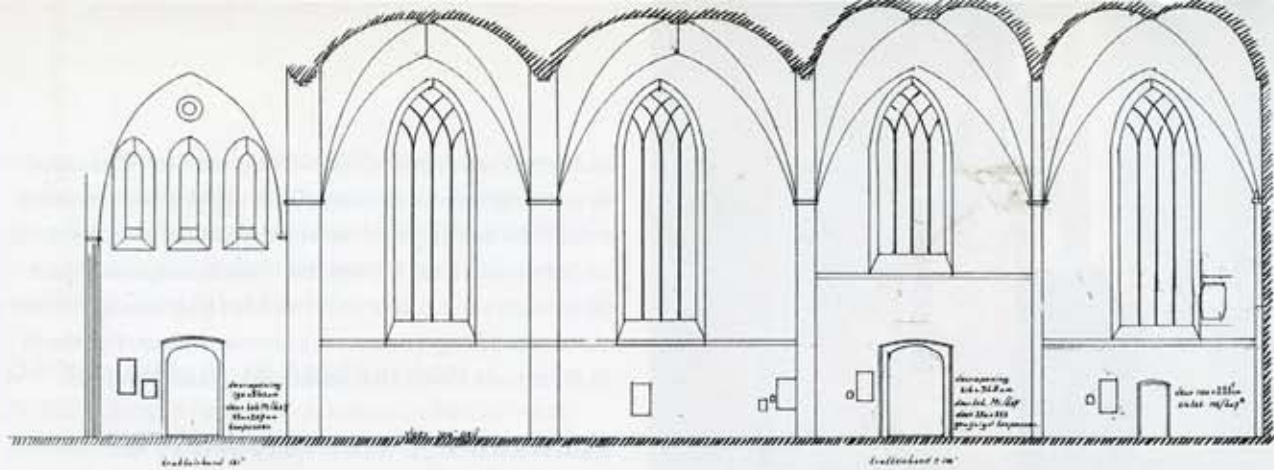

6 Martinikerk, een grote en een kleine nis in de zuidmuur van het dwarspand. De nis met de urn voor de schoolhervormer Hendrik Wester is pas in 1923 aangebracht

plaats zijn er de nissen die dienden voor het opbergen van vaatwerk en andere zaken na de misviering. Soms gebeurde dat in losse houten kasten of in een sacristie, als die aanwe-

7 C.E. Dijkstra, Het altaar van Onze Lieve Vrouwe ter Nood in de Martinikerk te Groningen, in: Groningse volksalmanak, 1972-1973, p. 15-22

8 E.H. van der Werff, Martini, kerk en toren, Assen/Groningen 2003, p. 70-74.

7 Martinikerk, zuidgevel van het schip, getekend in 1972 door J. Veldhuis tijdens de restauratie

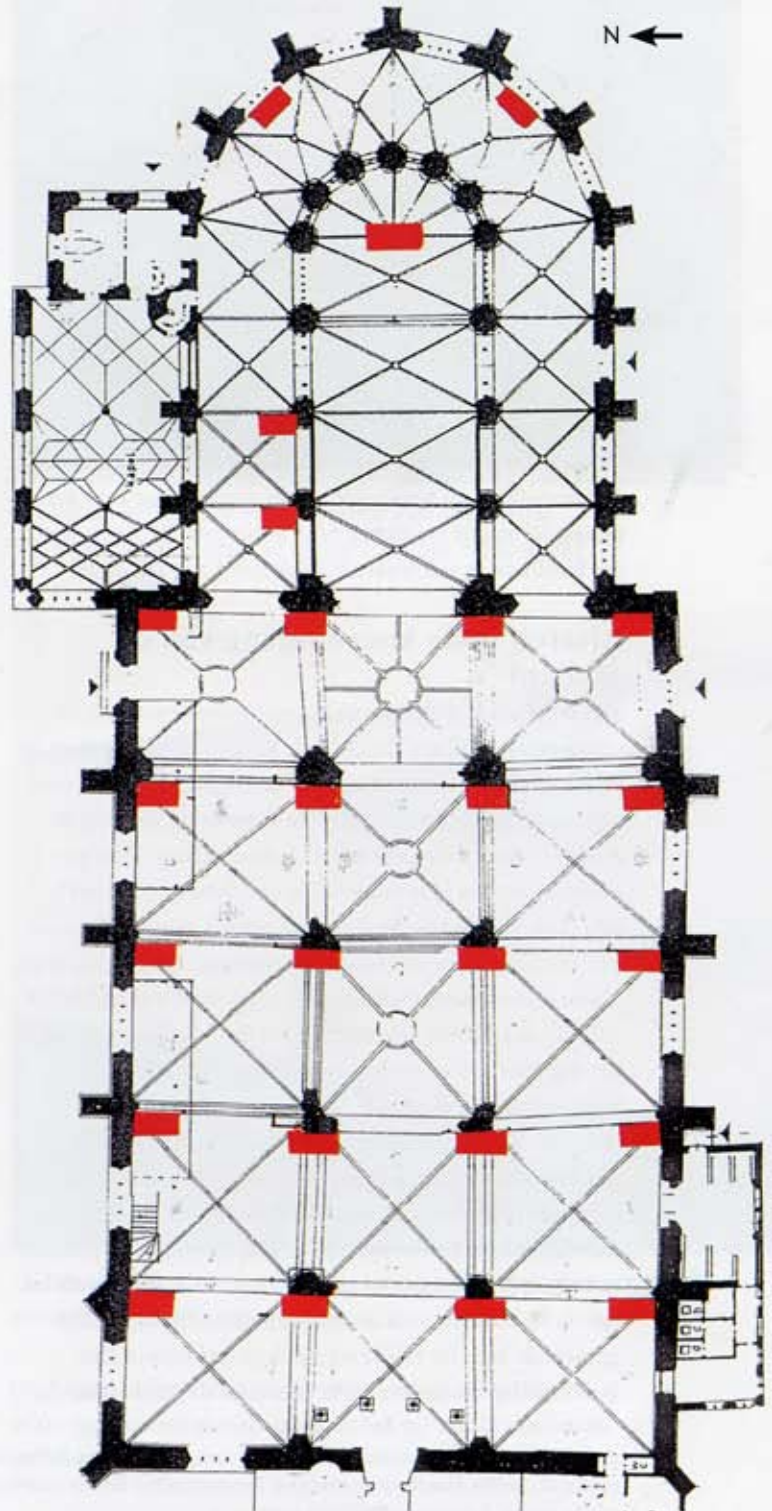
zig was. Dikwijls echter binnen een nis in de muur of het altaarblok. Men kon hierin allerlei zaken opbergen die men tijdens de misviering gebruikt had, zoals wierook, wierookvaten, boeken, altaarbel, kaarsen, kaarsendover en kandelaars. Deze nissen onderscheiden zich van de ampullennissen doordat ze groter zijn, meestal rechthoekig en soms sporen van een verdwenen deurtje hebben.

In de Martinikerk vinden we in de zuidmuur van de westelijke travee een grote rechthoekige nis en kleine nis met gebogen bovenzijde. Dit is ook het geval in de tweede travee uit het westen, waarbij de grote nis nu gesloten is met een deurtje dat afkomstig is uit de sacristie en bij de restauratie hier is aangebracht. In de derde travee heeft de rechthoekige nis een sponning, wat wijst op een verdwenen deurtje. In de vierde travee vinden we geen nissen; wel in de vijfde travee, de zuidmuur van het dwarspand, waar een grote en een kleine rechthoekige nis bewaard bleven. Vooral de situatie in de eerste drie traveeën is illustratief met een grote rechthoekige nis als opbergruimte en een kleine rond- of spitsboognis voor de ampullen.

Reconstructie van het altaarplan in het schip van de Martinikerk

We mogen aannemen dat in de drie voornoemde traveeën een altaar was opgesteld met de zijkant tegen de muur en de achterkant naar het koor gericht en zeer waarschijnlijk was dat ook in de vierde travee en het dwarspand het geval. Gezien de middeleeuwse neiging tot symmetrie en gelet op de situatie in andere kerken zal dat waarschijnlijk ook aan de noordzijde van het schip het geval geweest zijn, hoewel we daar geen nissen meer aantreffen. Dat laatste is wel het geval in de oostmuur van het noordelijke dwarspand, want hier bevindt zich een rechthoekige nis die nu grotendeels verscholen is achter de trap naar de galerij. Zeer gebruikelijk was het om een altaar op te stellen in de dwarspanden met de achterzijde tegen de oostmuur.

Een geliefde plaats voor de opstelling van een zijaltaar was ook de westzijde van een pilaar: het altaar stond met de rug tegen de pilaar en de priester kon de mis opdragen met het gezicht naar het oosten. In het schip staan, de viering meegeteld, tien pilaren en dat betekent dus plaats voor tien altaren. Tellen we hier de altaren bij die tegen de zijmuren stonden, aan beide zijden ook vijf, dan maakt dan in totaal 20 altaren.

8 Martinikerk, plattegrond met de mogelijke opstelling van altaren (naar P.L. de Vrieze, bewerkt door Regnerus Steensma)

9 Martinerkerk, de noordzijde van de kooromgang naar het oosten. De zwarte omlijsting rond de nis geeft de plaats van een beeld aan en zeer waarschijnlijk stond hier een altaar

Altaren in de kooromgang van de Martini

Naast het schip werd ook de kooromgang benut voor de plaatsing van altaren. In de Oude Kerk in Amsterdam en in de Bavokerk in Haarlem stond in de omgang bij de meeste pilaren een altaar. Een duidelijke aanwijzing dat er in de Martini bij minstens één pilaar ook een altaar heeft gestaan vinden we in de noordzijde van de omgang. Hier is in de tweede pilaar uit het westen een nis aangetroffen die omlijst wordt door een brede zwarte band. De band eindigt boven in een driepasachtige afsluiting. Zeer waarschijnlijk heeft in de tamelijk smalle hoge nis een beeld gestaan en het ligt voor de hand om te veronderstellen dat bij deze pilaar een altaar stond.

In de tweede plaats stonden er enkele altaren tegen de oostmuur van de kooromgang. In de Der Aa-kerk vindt men een brede nis in de muurvlakken links en rechts van het sluitvak. In de Martini zijn in de kooromgang eveneens twee dergelijke nissen teruggevonden, die echter op advies van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg weer dichtgemetseld zijn. De Vrieze vermeldt ze terloops in zijn beschrijving van de Der Aa-kerk zonder de juiste plaats in

de Martini aan te geven.⁹ Ze bleven echter wel bewaard in de kooromgang van de Ludgerikerkerk in Norden en bevinden zich aldaar aan de noord- en zuidzijde in het tweede vak uit het westen. Daar vrij algemeen wordt aangenomen dat bij de bouw van het koor in Norden het koor van de Martini als voorbeeld is genomen, mag men veronderstellen dat in de Martini de nissen zich op dezelfde plaats bevonden.¹⁰

Bouwkundige aanwijzingen in de Der Aa-kerk

In de Der Aa-kerk vinden we op drie plaatsen bouwkundige aanwijzingen voor een zijaltaar. Dit betreft in de eerste plaats de kooromgang, waar we in de muurvlakken links en rechts van het sluitvak een brede nis aantreffen, afgedekt door een segmentboog. Dat het om de plaats van een zijaltaar gaat, wordt bij beide bevestigd door de aanwezigheid van een rechthoekig nisje ter rechterzijde. Ze zijn wat groot voor een ampullennis, maar toch is dat doel het meest waarschijnlijk. De andere aanwijzing voor een altaar betreft de bakstenen uitmetselingen die men tijdens de restauratie bij beide nissen in de vloer heeft gevonden en die waarschijnlijk als resten van de altaarfundering beschouwd kunnen worden.¹¹ De nissen zijn 191 cm breed, 135 cm hoog en liefst 50 cm diep. Deze maten maakten het mogelijk dat er een retabel in de nis stond, rustend op een altaarsteen die eindweegs in de nis was geschoven. Er zijn in Nederland verschillende altaarstenen gevonden waarbij de vijf kruisjes in de voorste helft zijn aangebracht, zodat het retabel op de achterste helft kon staan.

De tweede bouwkundige aanwijzing in de Der Aa-kerk vinden we bij een schippijler en wel de tweede uit het westen aan de zuidzijde. Hierbij vertoont het onderste deel aan de westzijde een vlakke uitstulping zodat er een altaar tegen kon staan.

De plaats van bepaalde altaren in de Martinerkerk en de Der Aa-kerk

Zoals gezegd bleek het bij sommige kerken in Nederland mogelijk om het gehele altaarbestand te reconstrueren, compleet met namen van de heiligen. Bij de Martini is dat nauwelijks mogelijk. Slechts van enkele altaren hebben we een aanwijzing over de plaats in de kerk. Zo stond het Heilig Kruisaltaar in het noordelijk deel van de kerk en dat van Onze Lieve Vrouwe ter Nood in het zuidelijk deel. Dat laatste geldt ook voor het altaar voor Maria, Nicolaas, Franciscus en Margaretha.¹² Iets meer is bekend van de situatie in de Der Aa-kerk.¹³ Het altaar voor Jacobus stond 'in den omganc des choers' en het Maria-altaar ten noorden van de toren. Ook het Erasmus-altaar stond in de buurt van de toren. Het Michaëls-altaar werd in 1475 gesticht onder

9 P.L. de Vrieze, Restauratieberichten 1977, in: Kwartaalblad binnenstadskerken Groningen, 1e. Jg. nr. 2 (1977), p. 9 en 2e jg. nr. 6 (1978), p. 18.

10 Zie G. Dehio, *Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler: Bremen Niedersachsen*, München 1992, p. 990.

11 De Vrieze, Restauratieberichten 1977, p. 9.

12 Van Rhijn, *Templa Groningana*, p. 33.

13 Bakker, *Heiligen en altaren*, p. 76.

het orgel. Waarschijnlijk betrof dit het orgel dat tegen de oostwand van het zuiderdwarspand stond. Dit was een gebruikelijke plaats voor een altaar, terwijl de situering van de altaren aan de westzijde waar nu het orgel staat, werd bepaald aan de hand van de toren.

De Nicolaikerk in Appingedam

De Nicolaikerk in Appingedam kreeg zijn huidige vorm door een forse uitbreiding in de vijftiende eeuw. In de dertiende eeuw verrees hier een romano-gotische kruiskerk met een rechtgesloten koor en bij het dwarspand aan de noord- en zuidzijde twee halfronde absiden. De kerk had in het begin van de vijftiende eeuw dus zeker al vier zijaltaren. In het derde kwart van die eeuw bouwde men naast het schip aan weerskanten een zijbeuk. Daarna werden de absiden van het zuidelijke dwarspand afgebroken en werd hier een kapel aangebouwd, even breed en diep als de koortravee. In het begin van de zestiende eeuw gebeurde datzelfde bij het noordelijke dwarspand. De oorspronkelijke rechte koorsluiting was in het begin van de veertiende eeuw al vervangen door een vijfzijdige gotische sluiting.

De reden van de verbouwing van de kerk zal in belangrijke mate samenhangen met de uitbreiding van het aantal altaren. Rond 1500 waren er minstens acht priesters aan deze kerk verbonden.¹⁴ Zij kregen hun inkomsten uit prebenden, zoals het Vicarieleen, het Heer Boltenleen en het Heilig Sacramentsleen. Ook in deze kerk hadden de gilden hun eigen altaar. Bij de benoeming van de prebendaris van het St. Jorisaltaar door het Schuttengilde in 1510, wordt duidelijk vermeld dat het zijn taak is om jaarlijks dertig missen te lezen, 'voer de selen beijde der mannen unde der vrouwen, de in den Jare wt der vors. Ghilde versterven unde voert voor all der gheen selen de In voertijden van beghijnnen der ghilden daer wt vorstorven sijnt'.¹⁵ Net als bij de kerken in stad Groningen zullen de altaren vooral gestaan hebben tegen de pilaren of met hun zijkant tegen de muren. Plaats voor meer altaren was echter waarschijnlijk niet de enige reden voor de uitbreiding van de kerk. De noordelijke kapel werd aan Maria gewijd en men kan zich voorstellen dat men rond 1500 een passender omlijsting wenste voor het altaar van de Heilige Maagd dan de dertiende-eeuwse zijabsis.

Conclusie

Aan het einde van de Middeleeuwen stonden er in stadskerken vele altaren. Historisch onderzoek verschaft inzicht in het aantal altaren in enkele Nederlandse kerken. In het buitenland bleef in sommige kerken de oude situatie nog grotendeels intact. Ook in de Martinikerk en de Der Aa-kerk stonden diverse altaren. Nissen in muren en pilaren laten iets doorschemeren van de rijke inrichting van deze kerken aan de vooravond van de Reformatie.

10 Der Aa-kerk, westelijke schippilaar aan de zuidzijde. Het afgevlakte deel duidt op de plaatsing van een zijaltaar

11 Der Aa-kerk, altaarnis in de zuidoostzijde van de kooromgang met rechts een ampullennisje

Dr. Regnerus Steensma (Poelruit 24, 9285 LH Buitenpost, 0511 - 544 141, regnsteensma@hccnet.nl) maakt studie van oude kerken

¹⁴ R.H. Alma, Schattingen en Jaartax 1498-1516, in: *Groninga. Jaarboek voor genealogie, naam- en wapenkunde*. 46 (2001), 166-193, hier. p. 176.

¹⁵ R.P. Cleveringa Pzn, *Ontwikkelingslijnen van het rechtsbestel der stad Appingedam in het bijzonder vóór de 18de eeuw*, Groningen 1927, p. 225.